

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477.51)"1185"

Віталій Євстратов

ПОХІД НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗЯ ІГОРЯ ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1185 РОЦІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

У статті використано "Слово о полку Ігоревім", літописи, дослідження краєзнавців для розкриття причин численних військових сутичок між сіверянами та половцями. Дано характеристику діяльності князя Ігоря Святославовича, його походу на половців у 1185 році, причини поразки, що трагічно вплинули на становище Русі.

Ключові слова: похід, кочівники, князь Ігор.

Кочові племена половців з'явилися на території східних слов'ян у кінці IX століття. До цього вони кочували на просторах Алтайського краю. Степові простори Подоння, Подніпров'я, Подесення та Північного Причорномор'я надзвичайно їх вабили, бо там були пасовища для худоби, можна було захопити велику кількість полонених та багато здобичі.

Але здійснити ці наміри половцям було непросто. У Середньому Подніпров'ї у другій половині IX століття утворилася могутня держава східних слов'ян Київська Русь. Тому напади кочівників були епізодичними. Перший великий похід половців на Русь був здійснений у 1068 році, коли вона почала слабнути внаслідок процесу феодалної роздрібленості, яка розпочалася після смерті князя Ярослава Мудрого в 1054 році. До влади прийшли його сини – Ізяслав, Святослав і Всеволод. Утворився тріумвірат. Це послабило управління державою, виникли протиріччя між братами. Цим і вирішили скористатися половці. Вони об'єднали кілька орд і вторглися на територію Київської Русі. Битва відбулася на р. Альгі. Військо братів було розгромлене вщент. Кочівники захопили Переяславщину і наблизились до Києва.

У літопису за Лаврентієвським списком пишеться: «У рік 1068 прийшли іноплеменники на Руську землю, багато половців. Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли проти них на Альгу і вночі пішли один проти одного. Ради наших гріхів наслав бог на нас язичників: побігли руські князі, і перемогли половці»¹.

Ця перемога показала половцям, що, об'єднавши сили, поступово можна захоплювати землі східних слов'ян. Особливо активно вони почали діяти в другій половині XI ст. Осідали на Лівобережжі, Правобережжі Дніпра та в Північному Причорномор'ї.

Половці дуже жорстоко ставились до населення підкорених територій. У Літопису руському розповідається про наслідки їх нападів у 1093-1094 роках: «Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і города наші... мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубають... інших зморюють голодом і спрагою»².

Половецькі хани мріяли підкорити всі землі Русі. Тому в другій половині XI ст. вони посилили напади на переяславські, чернігівські, новгород-сіверські та інші землі.

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

І вже в другій половині XII ст. їм вдалося захопити дві третини території Русі³.

Перед Руссю постало питання: що робити? Князі не раз здійснювали походи в половецькі степи. Мали перемоги і поразки. Але повністю звільнити захоплені землі протягом XI-XII ст. не змогли внаслідок внутрішніх протиріч. У міжусобиці були втягнуті Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Смоленське, Суздальське та інші князівства.

Серед князів Русі найбільший авторитет мав князь київський. Йому підпорядковувалось найбільше місто Русі – Київ, великі за територією багаті київські землі на Правобережжі Дніпра, а також землі дреговичів, древлян. На цих землях існувало 80 міст. Тому не дивно, що протягом XI-XII ст. саме київські князі були організаторами спільних походів проти половців.

Так, наприкінці XII ст. князю Святославу Всеволодовичу вдалось утворити антиполовецький союз, до якого входили військові сили Київської, Волинської, Галицької, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Пінської та інших земель⁴.

Він мріяв організувати загальноруський похід проти половців, розсилав до всіх князів гінців. Особисто відвідав Чернігів та Новгород-Сіверський. Але чернігівський князь Святослав Ольгович вирішив дотримуватися нейтралітету. Князь Новгорода-Сіверського Ігор Святославович теж відмовився брати участь у поході, послаючись на те, що військо не готове до участі в ньому⁵.

Але Святослава Всеволодовича ця відмова не зупинила, він продовжував готувати воїнів до рішучих дій. У «Слові о полку Ігоревім» він згадується як талановитий полководець. У 1183 році він розгромив військо хана Кобяка. Про це у «Слові» говориться так:

Святославъ грозный великий Киевский грозою
Бяшетъ притрепал своими сильными полки и харалужными мечи;
Наступи на землю Половецкую;
Притопта холмы и яругы;
Взмути реки и озеры;
Иссуши потоки и болота.
А поганого Кобяка из луку мора
От железных великих полков Половецких,
Яко вихрь, выторже:
И падесея Кобяк в городе Киеве,
В гриднице Святославлѣ.
Ту Немци и Венедици, ту Греции и Морава
Поют славу Святославлѣ,
Кают князя Игоря...

У 1183 році у битві на р. Орелі біля дніпровських порогів київські, волинські, галицькі, переяславські воїни розгромили військо Кобяка та інших половецьких ханів.

Коли новгород-сіверський князь Ігор Святославович дізнався, що головні сили половців потерпіли поразку, вирішив організувати самостійний похід на ослаблених ворогів і здобути славу⁶.

Половці теж вирішили об'єднати сили і нанести поразку слов'янам. Навесні 1185 року вони під командуванням хана Кончака розпочали похід на Русь. Назустріч їм виступили війська на чолі із Святославом Всеволодовичем, яким вдалося розбити половців на Хоролі і здобути багату здобич.

У квітні 1185 року Святослав Всеволодович отримав ще одну перемогу. У полон було взято немало половецьких воїнів, коней та інших трофеїв.

Новгород-сіверський князь Ігор Святославович, дізнавшись про ці перемоги, остаточно вирішив і собі йти на половців. Він зібрав своїх васалів і заявив: «А ми що ж, не князі, чи що? Підемо в похід і собі теж славу здобудем»⁷.

Похід розпочався 23 квітня 1185 року. Це був фатальний крок не лише для Ігоря Святославовича і Новгород-Сіверського князівства, а й для всієї Русі.

Коли 1 травня 1185 року військо підійшло до кордонів половців, почалося

затемнення Сонця. У «Слові» говориться:

Солнце ему тьмою путь заступаше;
Ночь стонуши ему грозою птичь убуди;
Свисть зверин вста.

Частина васалів Ігоря (брат, син, племінник) радили йому зважити на природне знамення і відмінити похід. Але Ігоря це не зупинило. Він сподівався, що і без підтримки київського князя Святослава Всеволодовича зможе самостійно здобути перемогу. Військо рушило у напрямку Азовського моря, обминаючи землі свата хана Кончака і заглиблюючись у степ.

Про цей похід половці дізналися задалегідь, але серед них все ж таки виникла паніка, оскільки вони вважали, що разом із військом Ігоря буде діяти ополчення київського князя. Половці зчинили тривогу, почали збирати сили і одночасно стежили за новгород-сіверським військом. Зібравши воїнів, вони вирішили оточити військо Ігоря. 10 травня 1185 року авангард половецького війська вступив у битву і зазнав поразки. Це додало Ігорю впевненості у перемозі. У «Слові» про цю битву говориться так:

С зараня в пяток (п'ятницю.– Ред.)
Потопташа поганья полки Половецкья,
И рассушьясь стрелами по полю,
Помчаше красныя девки Половецкья,
И сними злато, и поволокы,
И другие оксамиты.

Тобто замість підготовки до наступного бою, воїни Ігоря кинулися збирати здобич. Але недовго їм довелося радіти. Наступного дня (у суботу) на підмогу половцям підійшли воїни на чолі з ханом Кончаком. Почалася вирішальна битва біля річки Каялі⁸.

У «Слові» говориться, що такої битви Русь ще не бачила. «С раннего утра и до вечера, с вечера до рассвета летят стрелы закаленные, гремят сабли о стрелы, трещат копыя булатные в поле неведомом, посреди земли Половецкой. Черная земля под копытами косями была просеяна, а кровью полита: горем взошли они по Русской земле».

У творі наголошується, що половців була незчисленна кількість. Тому руські воїни вирішили битися пішими, щоб бути вкупі. Битва точилася до вечора. Було безліч вбитих і поранених. Поранили в руку і князя Ігоря. Він проявляв велику хоробрість у бою, але половцям таки вдалося захопити його в полон. «Схопили його на віддалі одного пострілу од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоб не бачити загибелі брата свого... Отже, у день святої неділі навів на нас Господь гнів свій. Замість радості навів на нас плач, і замість веселості жаль на річці Каялі... Ігор князь пересів із сідла золотого в сідло рабське. Сказав же Ігор: «Се воздав мені Господь за беззаконня моє, і за лиходійство моє... впали тепер гріхи мої на голову мою».

Київський князь, тяжко переживав поразку Ігоря і загибель війська (з оточення вирвались лише 15 руських воїнів): «О, любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені був Бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руську землю. Воля господня хай буде в усьому»⁹.

У літопису так говориться про наслідки невдачі сіверських князів: «и бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи, князьи изымании и дружина изымана, избита»¹⁰.

Звістка про поразку Ігоря докотилась і до Новгород-Сіверського. Горе охопило дружин загиблих воїнів. «Жены русские всплакались, говоря: «Уже нам о своих милых любимых ни мыслью не промыслить, ни думою ни придумать, ни глазами не повидать, а злата и серебра даже не подержать!.. Тоска разлилась по Русской земле; печаль обильная пошла посреди земли Русской».

У «Слові» емоційно відтворено плач Ярославни, дружини князя Ігоря

Святославовича. Як пишуть дослідники М.К.Гузій, Б.В.Сапунова, О.В.Творогова, М.П. Олейник, її «плач врывається в епічне повествование о походе князя Игоря, на мгновение останапливает его всепоглощающим страстным лирическим чувством Ярославны, в котором слились любовь, страдание, жалоба, мольба, упрек»¹¹.

М.П.Олейник відмічає: звернення Ярославни до сил природи глибоко особисте, в ньому сконцентровано складну гаму людських почуттів, що сприяло розкриттю її психологічного стану, поетичності, музикальності мови, проявів вірності і любові до чоловіка, рідної землі, турботи про долю руських воїнів.¹²

А в цей час князь Ігор Святославович був у полоні. Полонили його воїни хана Тарголови, який вимагав від Ярославни великий викуп. Щоб полегшити долю князя, його сват хан Кончак зумів умовити воїнів хана Тарголови взяти під опіку князя Ігоря до його одужання після поранення.

Хан Кончак потурбувався, щоб князь Ігор був забезпечений усім необхідним. Адаже намагався довести до завершення задум видати заміж свою дочку за сина Ігоря Володимира Ігоревича і відсвяткувати весілля.

Кончак вирішив відвернути похід половців на Новгород-Сіверський і спрямував його на Переяслав. Ця послуга задовольнила Ігоря Святославовича¹³. Але він мріяв про втечу з полону, незважаючи на доброзичливість хана Кончака.

Навесні 1186 року за допомогою Оврула Ігорю вдалося утекти і через 11 днів він дістався до своєї землі¹⁴. Автор «Слова» говорить, що половецькі воїни на чолі з Кончаком і Гзаком почали переслідувати втікача, але знайти його не змогли.

В. Соловйов пише, що «возвращался он не без страха, ожидая, что теперь все отвернутся от него с презрением. И все же Игорь был намерен стерпеть позор, унижения, хулу, лишь бы искупить вину, исправит совершенную ошибку»¹⁵.

У «Слові» ж говориться: «Хоть и тяжело ведь голове без плеч, беда ведь телу без головы и так русской земле без Игоря. Солнце светит на небе, – Игорь – князь в Русской земле. Страны рады, города веселы». З цього можна зробити висновок про те, що населення Новгород-Сіверського князівства пробачило йому помилки, які він допустив.

У 1188 році вся сім'я Ігоря об'єдналась. З полону було відпущено його сина Володимира з дружиною і немовлям, якому дали ім'я – Свобода.

Але буйна натура Ігоря знову підштовхнула його до нових авантур. Він організував новий похід проти половців, але, дізнавшись про їх чисельну перевагу і врахувавши помилки в битві на річці Каялі, своєчасно відступив.

У 1198 році Ігор Святославович стає чернігівським князем. Однак він мріяв про київський престол. Створив коаліцію скривджених князів, які вирішили захопити Київ. Але 29 грудня 1201 року Ігор помирає. Проте похід на Київ відбувся під керівництвом синів Ігоря Святославовича. До них приєдналися половці, і Київ було захоплено, пограбовано, спустошено. Половці перебили священників, монахів, розорили церкви, храми та інші будівлі. У полоні опинилася молодь і, як пише О.П.Добриця, «вже діти Ігоря гасають Києвом, шукаючи здобичі серед попелу і крові. Як бачимо, історія вчить та нічого не навчає»¹⁶. Автор же «Слова» відверто говорить, що князя Ігоря не можна назвати героєм за його помилки. Половці використали обставини, які склалися на Русі після поразки походу Ігоря. Вони вирішили нанести удар у трьох напрямках: на Новгород-Сіверське князівство, Переяслав та Київ. Це було прямою загрозою слов'янам втратити свої землі і стати залежними від половців.

Київський князь Святослав розумів, що, тільки об'єднавши сили всіх князів Русі, можна дати відсіч половцям. Такого союзу не вдалося створити. Тому Святослав із співправителем Рюриком вирішили підготувати своє військо, щоб виправити помилки князя Ігоря. Їм вдалося залучити до боротьби переяславського князя Володимира Глібовича, який протягом 1169-1187 років проводив активну боротьбу проти половців, проявляв велику хоробрість і мав авторитет по всій Русі, оскільки заклав основу майбутнім перемогам. Зокрема, в 1185 році під

Переяславом розгромив військо ханів Кончака і Кобяка. Ті змушені були відступити, не домігшись захоплення міста¹⁷.

У «Слові о полку Ігоревім» сказано, що в цій битві князь Володимир був тяжко поранений, але продовжував битися з ворогами. У 1187 році він помер, і це було горем для всієї Переяславщини.

Активна боротьба протягом 1187-1192 років змусила половців відкочувати від Переяслава до Сіверського Донця.

Протягом зазначених років покращилися взаємозв'язки між київським князем Святославом Всеволодовичем та смоленським князем Давидом Ростиславовичем. Цей союз підтримав чернігівський князь Ярослав.

П.П.Толочко підкреслює, що «Смоленское и Черниговское княжества во время соправительства Святослава и Рюрика – представителей черниговской и смоленской династий князей – являлись на ряду с Киевщиной и Переяславльщиной как бы частями единого политического организма, именуемого в литературе Южной Русью»¹⁸.

На жаль, у 1194 році Святослав Всеволодович помирає. Це була велика втрата для Русі. За 18 років правління у Києві йому вдавалось на певних етапах об'єднувати сили Русі у боротьбі проти основних противників у II половині XII століття половців. Святослав розробив у поетичній формі програму своєї діяльності «Золоте слово». Йому вдавалося приборкати агресію половців та встановити на Русі спокій і безпеку, яку в 1185 році порушив Новгород-Сіверський князь Ігор. Були відновлені економіка, торговельні шляхи, що використовувались князівствами Русі. Успішно розвивалася культура.

У «Слові о полку Ігоревім» дається позитивна характеристика Святослава Всеволодовича, тоді як Ігор називається не героєм, а винним у загибелі великої кількості воїнів та населення Русі.

Ставши чернігівським князем у 1198 році, Ігор не відмовився від авантюризму і тому не зміг завоювати повагу чернігівців. Про це свідчить той факт, що досі не відоме місце його поховання (1201 рік). Дослідник О.П. Добриця робить припущення, що, можливо, він похований у династичній усипальниці чернігівського Спаського собору, в П'ятиницькій церкві або в якомусь іншому храмі¹⁹. Подібне явище на Русі було рідкістю, оскільки всі князі мали родинні усипальні, більшість з яких збережена до наших днів. Але останків князя Ігоря поки що ніде не знайдено.

Щодо поеми «Слово о полку Ігоревім», то вчені роблять ряд припущень, на які звернув увагу дослідник В. Соловйов. По-перше, чи є «Слово» оригінальним твором, чи автор використав якийсь невідомий твір, на сьогодні втрачений? По-друге, не розкрито причин зникнення «Слова» з кінця XII і до другої половини XVIII ст. Може, це підробка? Більшість істориків вважає, що «Слово» – це оригінал, який чудом зберігся, і він належить епосі другої половини XII ст.²⁰ Пошуки триватимуть і, можливо, вони дадуть відповідь на визначені проблеми.

1. Летопись по Лаврентиевскому списку – СПб.; 1897.-С. 163, 166-169.

2. Літопис руський: за Іпатським списком / Перекл. Л.Махновця.-К.: Дніпро, 1989.-С.135-136.

3. История ССР с древнейших времен / Под ред. Б.А.Рыбакова и др.-М.: «Наука».-Т.1.-С.458-460.

4. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина та інших.-К.: Знання-Прес, 2006.-С.49-50.

5. Добриця О.П. Чернігівські князі.-Чернігів.: «Десна»,-1992.-С. 41.

6. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.-Чернігів, 1997.-С.71.

7. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.-К.: Наукова думка, 1987.-С.148.

8. Там само. –С. 147-148.

9. Слово о полку Ігоревім / Упоряд. та примітки О.Мишанича.-К.: Рад школа, 1986.-С. 194-200.

10. Полное собрание русских летописей.-М., 1962.-Т. 2.-С.645.
11. Олейник Н.П. Слово – выразительные средства характеристики Ярославны в «Слове о полку Игореве»// Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов, часть II.-Чернигов, 1986.-С.135.
12. Там само. –С. 136.
13. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 41.
14. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.71.
15. Соловьев В.М. Тайны Древней Руси.-М.: Издательство Оникс, 2007.-С.260.
16. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 43.
17. Толочко П.П. Древняя Русь.-С.148.
18. Там само.-С. 149-150.
19. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 43-44.
20. Соловьев В.М. Тайны Древней Руси.-С.260.

В статье использовано "Слово о полку Игореве", летописи, исследования краеведов с целью раскрытия причин многочисленных военных столкновений между северянами и половцами. Дана характеристика деятельности князя Игоря Святославовича, его похода на половцев в 1185 году, причины поражения, которые имели трагические последствия для Руси.

In the article it is used the context of "The word of Ihor's regiment", chronicles, researches of regional ethnographers for the distinguishing the courses and consequences between Siverians and Poles, their results. It has characterized the activity of grand prince Ihor Sviatoslavovich, his campaigning against Poles in 1185, the courses of defeat, tragic consequences of it for the whole Rus.